

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗБУДОВИ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ (1917–1919 рр.)

А На основі досліджень сучасників революційних подій, радянських авторів, сучасних українських науковців простежено та висвітлено основні проблеми становлення системи вищої освіти у період національно-визвольної боротьби 1917–1919 рр. Відповідно до хронологічного підходу проаналізовано політику урядів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії щодо реформування вищої школи, запровадження навчання українською мовою, введення у зміст вищої освіти українознавчих предметів. Зроблено акцент на питанні українізації вищої освіти.

Ключові слова: вища освіта; національно-визвольна боротьба; Центральна Рада, Директорія; Гетьманат П. Скоропадського; заклади вищої освіти, національна освіта

Актуальність теми дослідження. Освіта – специфічна галузь громадського життя, один із найважливіших чинників інтелектуального й духовного збагачення народу. Сучасна соціальна практика світового рівня довела не лише підпорядкованість функціонуючих систем освіти суспільним умовам у конкретній державі, а й відкрила фундаментальну стратегічну залежність від освіти подальшої історії земної цивілізації. Нині Україна є повноправним суб'єктом європейської політики, що засвідчує її культурний потенціал, який, у першу чергу, визначається рівнем освіченості, освіти. Останні роки в історії України позначилися низкою корекційних, модернізаційних, структурних реформ в освітній галузі.

Дбаючи на цьому шляху про входження в інтегровану світову культуру через демократизацію освіти та гуманізацію, Україні треба вирішити проблему відновлення й подальшого розвитку традицій української освіти. Реалізації означених акцентів в освітній політиці сприятиме неупереджене вивчення вітчизняного досвіду, адже колізії сучасного державотворення в галузі вищої школи в Україні багато в чому схожі з проблемами, які постали перед творцями української державності в період визвольних змагань 1917–1919 рр. Вивчення подій доби Української революції (1917–1919 рр.), зокрема в галузі освіти, є необхідним для осмислення причин нереалізованості низки проєктів розвитку вищої освіти, що може стати в нагоді у процесі сучасного законотворення.

Дослідження питань становлення національної системи освіти в Україні у період 1917–1919 рр. сприятиме, з одного боку, формуванню національної свідомості, а з іншого,

– критичному ставленню до моделювання чинних освітніх процесів і накреслення перспектив у розвитку освітньої галузі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання стану системи вищої освіти в умовах національно-визвольної боротьби 1917–1919 рр. частково порушувалися у працях таких науковців, як: А. Боровик, І. Болтівець, В. Верстюк, Н. Матвієнко, С. Постернак, Д. Розовик, Н. Сорочан та ін. Зокрема, генезис освітнього руху в Україні у межах визначеного хронологічного періоду знайшов часткове відображення в дослідженнях С. Сіро полка «Історія освіти на Україні» та С. Постернака «Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917–1920 рр.». У названих роботах автори акцентували увагу на основних етапах розвитку національної освіти, організації учительських курсів, виданні навчальної літератури тощо, шукаючи відповіді на такі запитання: «Що відбувалося, як відбувалося та до яких результатів призвело?» Проте, запроваджені реформи у галузі вищої освіти висвітлювалися побіжно, що зумовило актуалізацію наукового пошуку за цим напрямом.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Становлення і розвиток вищої освіти в добу української революції 1917–1920 рр. на різних рівнях досліджуються науковцями достатньо давно. Однак недослідженими належним чином залишаються питання процесу реформування державотворчої політики в системі вищої освіти в період національно-визвольної боротьби.

Мета статті: на основі аналізу науково-педагогічної та історичної літератури охарактеризувати стан і перспек-

тиви розвитку системи вищої освіти в Україні в умовах національно-визвольної боротьби 1917–1919 рр.

Викладення основного матеріалу. Період 1917–1919 рр. складний, але надзвичайно важливий на доле-носні події в історії України, коли відбувалися вирішальні перетворення в царині розбудови національної системи вищої освіти. Події, пов'язані з національно-визвольною боротьбою українського народу 1917–1919 рр., у сучасній історії України носять назву Української революції. За ці роки в Україні змінилося декілька урядів, кожен із яких прагнув здійснювати власну національну освітню політику, шукав нові форми й методи, що відповідали б характеру та завданням політичних режимів, що утверджувалися.

Необхідно відзначити, що сучасник С. Постернак, який при правлінні П. Скоропадського перебував на посаді Київського губернського комісара народної освіти, у своїй роботі події національно-визвольної революції характеризує так: «На Україні за часи революції відбулося багато змін і переворотів... Спочатку вираження Центральної Ради і період боротьби за автономію... Січень і лютий 1918 року – часи повстання і влади більшовиків. Березень і квітень – повернення Центральної Ради з німцями... Травень – листопад (6 місяців) – період Гетьманщини, опертої на німецькі багнети... Грудень 1918 і січень 1919 – період Директорії, і нарешті з лютого по нині – пора радянської влади» [2, с. 104].

Зазвичай, у такому шаленому вирії подій цілеспрямований системний підхід до розв'язання освітніх питань був неможливим. Аналізуючи їх стан у зазначений період, відомий український педагог, політичний і громадський діяч С. Сірополко писав: «Україна за той час пережила декілька змін влади, з яких кожна якщо не вносила щось свого нового, то бодай руйнувала старе в системі та організації народної освіти» [7]. «Для кращого розуміння історії народної освіти тої доби» дослідником було запропоновано слушну, на наш погляд, періодизацію Української національно-демократичної революції 1917–1920 років:

– перший період – час влади Тимчасового уряду Російської імперії – з початку березня 1917 року до І Універсалу Української Центральної Ради;

– другий – період правління Центральної Ради (додамо: включаючи короточасне існування другого, більшовицького уряду) – від І Універсалу до 30 квітня 1918 року;

– третій – час влади гетьмана П. Скоропадського – з 30 квітня до 15 грудня 1918-го року;

– четвертий – час правління Директорії (доповнимо: і повернення Радянської влади, причому дворазового) – з 15 грудня 1918-го року до кінця листопада 1920-го року, коли залишки армії С. Петлюри остаточно покинули територію України [7, с. 467–468].

Звістка про зречення царя Миколи II та створення Тимчасового уряду Російської імперії була отримана в Києві і надрукована в пресі 3 березня 1917 року (за старим стилем). У той же день на зборах київського осередку «То-

вариства українських поступовців» зародилася ідея про заснування Української Центральної Ради, початковий склад якої (під головуванням М. Грушевського) і було обрано 7 березня на зборах делегатів від різних українських громадських організацій. Уже з березня 1917 р. новоутворена Українська Центральна Рада, визначивши освітню політику одним із провідних напрямів своєї діяльності, утворила перший державний орган управління освітою – Генеральний Секретаріат освіти (під головуванням В. Винниченка), головним завданням якого було проведення українізації та збереження єдності. До його складу входив і генеральний секретар освіти (І. Стешенко), якому підпорядковувалися низка департаментів, у тому числі і департамент вищої освіти [3, с. 339; 5, с. 225–226].

Однак педагогічна громадськість порушувала питання розбудови національної освіти ще до утворення Генерального секретаріату. Так, першочергові напрями реформи були визначені на І Всеукраїнському педагогічному з'їзді, який відбувся 5–6 квітня в Києві, де були вперше висунуті умови українізації школи. Поряд із іншими на з'їзді працювала і секція вищої школи, на якій обговорювалися питання щодо організації кафедр українознавства при вищих навчальних закладах, заснування українського народного університету, звернення до професорів і викладачів вищих шкіл, які володіють українською мовою, перейти на українську мову викладання або викладати нею паралельні курси [4, с. 496–497, 517].

У свою чергу, Генеральним секретаріатом освіти був розроблений план становлення української вищої школи, основними складниками якого, за свідченням сучасників, були:

– «зведення лектури (тобто запровадження вивчення) української мови в усіх чинних вищих школах ..., обов'язковою для всіх слухачів, без чого не може бути виданий диплом»;

– заснування нових вищих шкіл: «спеціально-професійної в Києві, народного університету в Києві; класичного університету в Кам'янці, а також низки народних у різних губернських містах»;

– організація кафедр українознавства в чинних вищих навчальних закладах [6, с. 74–75].

Першим університетом серед суто національних вищих навчальних закладів, заснованих за часів Центральної Ради, став Український народний університет, урочисто відкритий у Києві 5 квітня 1917 року «для всіх, хто бажає вищої освіти українською викладовою мовою». Він функціонував на громадській та приватні кошти і складався з трьох факультетів; лекції для слухачів почалися 9 жовтня і відбувалися в аудиторіях університету Св. Володимира. Проте, П. Скоропадський у «Спогадах» так відзивався про роботу цього навчального закладу: «... більше мітингували, ніж навчалися. Чому, до речі, він називався українським, я не знаю, бо всі майже лекції читалися російською» [9, с. 303].

Згодом на території України з'являється «ще одна вища школа – Педагогічна академія», яку було відкрито 7 листопада того ж 1917 року при Педагогічному Музеї. Власне кажучи, в той час були засновані лише однорічні педагогічні курси при майбутній академії, призначеній для підготовки вчителів «по мові та письменству» для української середньої школи. Науковою метою діяльності власне Педагогічної академії була теоретична розробка методів виховання, а також навчання педагогічній майстерності майбутніх учителів [10, с. 63].

Зазначимо, що за часів Центральної ради вища школа проголошувалася національною (навчання рідною мовою, впровадження українознавчих предметів, використання народних традицій і духовних скарбів українського народу), виховною (виховувати в національному дусі, розвивати логічне мислення, почуття, волю, спостереження), діяльною (використання трудового принципу при вивченні того чи іншого предмета).

Однак у період правління Центральної Ради траплялися й ускладнення в роботі вищих навчальних закладів. Про це, наприклад, свідчить літопис діяльності Харківського університету, з якого відомо, що між лютим і листопадом 1917 року навчальний процес проходив нормально: відбувалися засідання університетської та факультетських рад, працювали кафедри, лабораторії та кабінети, захищалися магістерські і докторські дисертації. Водночас, поступово стало загострюватися фінансове становище навчального закладу, у зв'язку з чим був скорочений осінній семестр: читання лекцій було завершено 15 листопада, а практичні заняття й іспити – до 1 грудня. У грудні університет не опалювався, в лабораторіях не було ні реактивів, ні препаратів, а отже, припинялося і наукове життя. Звернення університетської ради до Генерального секретаріату освіти з проханням про грошову допомогу виявилось безрезультатним [9, с. 280–282].

Відзначимо, що за часи правління Центральної Ради 1917–1918 рр. завдяки рішучій діяльності її влади і видавничого відділу та фінансовій підтримці українських урядів були зроблені рішучі кроки щодо створення українських підручників і формуванню нового змісту освіти.

Події, що пов'язані з правлінням Тимчасового уряду свідчать про те, що прихильники інститутсько-університетської освіти «виборили» для себе незалежність від будь-якої вищої влади і, зокрема, від української. У липні 1917 р. Тимчасовий уряд законом про автономію вищих шкіл надав колегіям інститутів й університетів повну самостійність у всіх питаннях. До українізації цієї освітньої ланки знову взялася громадськість – наукові товариства, які пішли шляхом відкриття українських за формою й змістом вищих навчальних закладів.

Результати наукового пошуку засвідчили, що лише після проголошення УНР було розроблено основні законопроекти у справах освіти або такі, що впливали на практику в освітній сфері: ухвалено Закон про національно-пер-

сональну автономію, вироблено План єдиної школи і план управління справами освіти, започатковано реорганізацію Міністерства освіти, засновано Раду міністрів народної освіти, яка координувала діяльність департаментів, відділів; порушено питання про шкільну статистику, про розмежування шкіл між національностями, про автономію педагогічних рад тощо.

Проте існування цього уряду виявилось доволі короткотривалим. Так, уже наприкінці січня під тиском червоних частин Центральна Рада разом із Радою народних міністрів покинули Київ і перебувалися в Житомир. 28 квітня (вже по новому стилю, оскільки в лютому 1918 року Центральна Рада провела календарну реформу, впровадивши григоріанський календар) вони розігнали її, а вже наступного дня з'їзд Союзу землевласників обрав П. Скоропадського гетьманом України, який разом зі своїми прибічниками одразу ж проголосив про створення Української держави (замість Української Народної Республіки) [8, с. 447, 451].

Освітні питаннями у гетьманському уряді (втім, як і в попередньому часів Центральної Ради) опікувалося міністерство освіти, структурним складником якого була і комісія у справах вищої школи, очолювана В. Вернадським. Предметами її першочергової уваги слугували питання розширення мережі суто національних вищих навчальних закладів та поступова українізація існуючих. Так, за даними дослідників, вже 1 липня було прийнято рішення про заснування у місті Кам'янець-Подільський українського державного університету, урочисте відкриття якого відбулося 22 жовтня 1918 року [1, с. 135, 138].

У вересні того ж 1918 року у Полтаві за ініціативи товариства «Просвіта» розпочала роботу перша структурна одиниця майбутнього українського державного університету – історико-філологічний факультет, статут якого був затверджений Міністерством народної освіти гетьманського уряду 29 жовтня (за даними деяких дослідників, у той же час велася робота і стосовно відкриття другого, економічно-правового факультету); утримання професорів і технічного персоналу цього навчального закладу брала на себе держава. Для читання лекцій на історико-філологічному факультеті були запрошені провідні фахівці Харківського університету, зокрема професори Д. Багалій, який очолив кафедру історії України, В. Барвінський, Є. Кагаров, М. Сумцов. У створенні економічно-правового факультету полтавчанам допомагали М. Соболев, В. Ястржембський, С. Саблін, а також О. Кисельов, призначений деканом [9, с. 284].

Крім того, за часів Гетьманату був заснований Катеринославський університет (на базі Вищих жіночих курсів); 1 жовтня розпочало роботу паралельне українське відділення Київського вищого педагогічного інституту Фребелівського товариства; 14 жовтня відбулося урочисте відкриття Таврійського університету в Сімферополі, створеного за підтримки Київського університету [5, с. 231].

У той же період статус державного набув Український народний університет у Києві (заснований, як зазначалося раніше, у 1917 році урядом Української Народної Республіки). Постанова про його удержавлення була оприлюднена 17 вересня, а урочисте відкриття відбулося 6 жовтня 1918 року. Навчання в новоствореному університеті, який налічував тепер чотири факультети (оскільки до існуючих раніше був доданий і медичний) і розташовувався в приміщенні ліквідованого Кадетського корпусу, було платним, і розпочали його майже 2000 студентів; що ж до штату викладачів, то висококваліфікований його прошарок складався з 30 професорів і 15 приват-доцентів; щорічні державні витрати на утримання цього вищого навчального закладу передбачалися у розмірі 1,3 млн. крб. [5, с. 231].

Державними університетами України 30 липня 1918 року були оголошені, зберігаючи при цьому статус російськомовних, й університети Св. Володимира, Харківський та Новоросійський в Одесі. При цьому практично одночасно, а саме 31 липня, враховуючи резолюцію з'їзду повітових комісарів народної освіти, який проходив у Києві з 11 по 13 липня і наголосив на необхідності українізації вищих навчальних закладів, Рада Міністрів Української держави схвалила закон про заснування в університетах кафедр української мови, української літератури, історії України та українського права [9, с. 302]. Як наслідок, уже на початку 1918/1919 навчального року такі структурні підрозділи були створені в Одеському і Харківському університетах і в Ніжинському історико-філологічному інституті (в університеті Св. Володимира вони почали роботу ще за часів Центральної Ради); дещо пізніше до них стали додаватися також кафедри історії, української етнографії, народної творчості та історії української науки [4, с. 517].

Проведене дослідження свідчить, що діяльність вищих навчальних закладів за часів правління гетьмана П. Скоропадського, порівняно з періодом Центральної Ради, не поліпшилася. Так, наприклад, кошти, виділені його урядом на фінансування Харківського університету, були зовсім незначними; особливо важким виявилось матеріальне забезпечення кафедр, лабораторій, кабінетів, навчально-допоміжних закладів, а головне – викладачів і службовців, які в умовах стрімкої грошової інфляції одержували заробітну плату на рівні 1917 року. Як наслідок, 1918-й рік університет завершував з перервами в роботі, зі скороченим осіннім семестром, з неповністю виконаними планами навчальної і наукової роботи. Але й у цих умовах, за відсутності в приміщеннях тепла, а часто й електрики, діяльність Харківського університету (втім, як і більшості вищих навчальних закладів України) продовжувалась: викладачами і науковцями публікувалися монографії і статті, проводилися експериментальні дослідження та наукові спостереження, вдосконалювалися навчальні плани тощо [9, с. 285–286].

Директорія, яка прийшла до влади в результаті державного перевороту у грудні 1918 року, під натиском червоних військ уже через півтора місяці покинула Київ і більше до нього не поверталася. Подальші неперервні бойові дії армії відновленої УНР з численними супротивниками (військовими частинами Антанти, більшовиків, денікінців, повстанськими загонами різних отаманів) й обумовлені ними неодноразові переїзди Директорії з міста до міста, супроводжувані політичною нестабільністю, шестиразовою зміною уряду, боротьбою різних угруповань надзвичайно ускладнювали діяльність її Міністерства народної освіти. Тому до поодиноких заходів, здійснених цим міністерством у сфері вищої школи, належали лише організація Ради у справах вищої школи, розробка «проекту утворення української вищої школи», обговорення питання про перетворення російськомовних університетів в україномовні та наміри стосовно поступового переходу в усіх вищих навчальних закладах на викладання українською мовою.

Лише після другого приходу Радянської влади намітилися тенденції щодо руйнації цілої низки усталених принципів роботи вищої школи. Так, у той час усі вищі навчальні заклади, у тому числі і громадські та приватні, були підпорядковані відділу освіти Раднаркому України і переведені на державне утримання, а їхнє управління доручене спеціально призначеним комісарам. Одночасно були скасовані будь-які вимоги до бажаних вступати у ВНЗ (включаючи і вимоги стосовно рівня освіти), навчання у них проголошене безплатним, скасовані балова система оцінювання знань і викладання церковного права і богослов'я, ліквідовані державні (випускні) іспити. Крім того, урядовими декретами були анульовані вчені ступені і звання, а також права і привілеї випускників вищих навчальних закладів. Що ж до заходів творчого плану, то у той період до них належала реорганізація низки учительських інститутів у педагогічні, тобто переведення їх у розряд повноцінних ВНЗ.

Висновки. Отже, у визначених хронологічних межах відбувалася жорстока боротьба з метою створення національної Української держави, супроводжувана неодноразовими змінами влади та переворотами. Зазначений період, а саме 1917–1919 рр. охоплював три етапи: правління Центральної Ради (при короткотривалому існуванні паралельного більшовицького уряду); час влади гетьмана П. Скоропадського; період Директорії (включаючи дворазове повернення Радянської влади). При цьому в полі зору кожної влади поряд з іншими опинялися і питання освіти, зокрема і вищої, хоча інколи процеси творення нового в системі та організації освіти відбувалися на тлі масштабної руйнації старого в цій сфері, започаткованого попередниками. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що впродовж 1917–1919 рр. у зв'язку з постійними змінами в житті суспільства та змінами урядів відбувалося реформування навчально-виховного процесу, зароджувалися нові підходи до викладання в університетах, розроблялись

ефективні методи навчання, проектувалися нові посади для вчителів та науковців у школах, університетах і наукових осередках, реформувалися вищі навчальні заклади й утворювалися плани управління ними.

Революція, започаткування визвольної боротьби і період українського державного будівництва відкривають нову сторінку в розвитку української освіти і науки. **Перспективами подальших досліджень** буде характеристика системи вищої освіти в період правління більшовицької влади.

Список використаних джерел

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Київ: Либідь, 1998. 558 с.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті. Київ: Фелікс, 2008. 406 с.

Калиніченко Т. М. Состояние и перспективы развития системы высшего образования в Украине в условиях национально-освободительной борьбы (1917–1919 гг.).

А На основе исследований современников революционных событий, советских авторов, современных украинских учёных прослеживаются и освещены основные проблемы становления системы высшего образования в период национально-освободительной борьбы 1917–1919 гг. Согласно хронологического подхода проанализирована политика правительств Центральной Рады, Гетманата П. Скоропадского, Директории по реформированию высшей школы, введению обучения на украинском языке, дополнению содержания высшего образования украиноведческими предметами. Сделан акцент на вопросе украинизации высшего образования.

Ключевые слова: высшее образование; национально-освободительная борьба; Центральная рада; Директория; Гетманат П. Скоропадского; высшие учебные заведения; национальное образование

Kalinichenko Tatiana. State and Perspectives of Development of Higher Education System in Ukraine in the Conditions of National Liberation Struggle (1917–1919).

S In the article the main problems of the formation of the higher education system during the period of national liberation struggle of 1917–1919 are traced and highlighted on the basis of research of the contemporaries of revolutionary events, Soviet authors, modern Ukrainian scholars. The policy of the governments of the Central Council, the Hetmanate of P. Skoropadskyi, the Directory, regarding the reform of higher school, the introduction of teaching in the Ukrainian language, the introduction of Ukrainian studies subjects in the content of higher education has been analyzed according to the chronological approach. The emphasis on the issue of Ukrainization of higher education is made.

Key words: higher education; national liberation struggle; Central Council; Directory; Hetmanate of P. Skoropadskyi; institutions of higher education; national education

3. Білоцерківський В. Я. Історія України. Харків: ЗАТ «Харківська друкарня №16», 1999. 652 с.
4. Зайченко І. В. Історія педагогіки. Київ: Вид. Дім «Слово», 2010. Кн.2. 1032 с.
5. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікат, 2003. 335 с.
6. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–19 рр. Київ: Всеукр. кооп. вид. союз «Книгоспілка», 1920. 128 с.
7. Сірополько . Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
8. Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1994. 736 с.
9. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 20 років / [В. С. Багіров, В. М. Духопельников, В. П. Зайцев та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
10. Ящук І. П. Виховний процес у вищих педагогічних навчальних закладах України: знахідки і проблеми (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 416 с.

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 01.11.2018